

מהי אתיקה סביבתית?

דג הסלמון, כלב' הים והאדם

אחד הדגים המיוחדים באוקיינוס השקט הוא דג הסלמון. את חייו הוא מתחיל במי נהרות מתוקים בצפון מערב ארצות הברית וקנדה, ועם הגיעו לבגרות הוא נודד אל הים הפתוח, שם הוא מתקיים מרבית חייו. כאשר מגיעה עונת הרבייה נודדים דגי הסלמון חזרה לנהרות, מרחק של מאות קילומטרים, כדי להטיל את ביציהם ולהביא לעולם את הדור הבא. דגי הסלמון הם חלק חשוב ממארג המזון באזור: דובים, עיטים ובעלי חיים אחרים ניזונים מדגי הסלמון העוברים בנהרות. בשר הסלמון הוא מאכל אהוב גם על בני האדם, ולכן דגים דג זה בדיג מסחרי וחובבני בהיקף גדול. הדיג המסחרי מתקיים בים הפתוח.

בשנים האחרונות חלה ירידה גדולה בכמות דגי הסלמון. הסיבה נתונה במחלוקת. הדייגים טוענים, כי הגורם לכך הוא הרס בתי הגידול של דגי הסלמון בנהרות. בתי הגידול נהרסים עקב ההשפעות של כריתת עצים, פעילות חקלאית והעיוור בקרבם של הנהרות. החברות הכורתות את העצים והחקלאים מייחסים את הירידה בכמות דגי הסלמון לדיג המסחרי רחב ההיקף בים הפתוח. אוקיינוגרפים מציינים, כי ניתן להסביר את הירידה במספרם גם בשינויים שחלו בעת האחרונה בזרמי המים העולים ממעמקי האוקיינוס, שינויים שגרמו לשינוי בתנאי החיים של דגי הסלמון בים הפתוח. הסבר אחר, ברור וישיר, לירידה במספרם של דגי הסלמון

באזור, קשור לשימור כלבי הים. כלבי הים הם יונקים ימיים הנמצאים בסכנת הכחדה, מכיוון שבמקומות רבים בעולם הם ניצודים בעבור בשרם, המשמש כמזון, ובעבור עורם, המשמש כחומר גלם להכנת מוצרים שונים. כלבי הים חביבים מאוד על רבים מבני האדם הנהנים לראותם ובשל כך בארצות הברית נאסר ציד כלבי הים משנת 1972. איסור זה גרם לעלייה ניכרת במספרם באזור זה וניתן כיום לראותם שם בקלות. במקומות רבים התפתח מאוד ענף התיירות האקולוגית שבמסגרתה באים אנשים לצפות בכלבי הים.

תוצאת הלוואי של התרבות כלבי הים היא ירידה בכמות דגי הסלמון, מכיוון שדגי הסלמון משמשים מזון לכלבי הים. התברר, שדווקא ניסיון לסייע להתרבות דגי הסלמון גרם לתוצאה ההפוכה ולהתגברות טריפתם על ידי כלבי הים, מאחר שבנהרות רבים בצפון מערב ארצות הברית נבנו סכרים, שמנעו מדגי הסלמון את השחייה במעלה הנהר ובעקבות כך את היכולת להתרבות. כדי להתמודד עם בעיה זו נבנו עבורם בשפכי הנהרות מאגרי מים מיוחדים, שבהם הם יכולים להתרבות בלי לשחות במעלה הנהר. כלבי הים מכירים מאגרים אלו היטב, ונמשכים אליהם בגלל מספרם הגדול של דגי הסלמון במקום. ניסיונות לאסוף כלבי ים מהמאגרים ולהעבירם למקומות אחרים נכשלו, ובתוך זמן קצר חזרו כלבי הים ואכלסו את המאגרים.

המקרה של דגי הסלמון וכלבי הים מורכב ומעורר שאלות רבות, למשל: האם מוצדק להמשיך במדיניות הנוכחית של איסור ציד כלבי ים? אם כן, מה ההצדקה להמשיך המדיניות הנוכחית? האם הרצון למנוע פגיעה במי שאוהבים כלבי ים ובמי שמתפרנסים מהתיירות האקולוגית? או אולי ההכרה בזכותם של כלבי ים לחיות ללא קשר לתועלת שהם מביאים לאדם?

אם ממשיכים לאסור את הציד, פוגעים בדגי הסלמון ובדייגי הסלמון. אך האם חייו של כלב הים עדיפים על חייו של דג סלמון? האם פרנסתם של מי שעוסקים בתיירות אקולוגית חשובה יותר מפרנסתם של מי שעוסקים בדיג דגי סלמון?

השאלות והדילמות שהעלינו אופייניות לבעיות סביבתיות, והן מעניינה של האתיקה הסביבתית שאותה נתחיל להכיר בפרק זה.

שאלות ונקודות למחשבה

1. מה דעתכם, האם ראוי להמשיך לאסור את ציד כלבי הים?
2. נסו למצוא, במקרה שתיארנו, דילמות ושאלות נוספות לאלה שהוצגו.

הקדמה

בפרק זה נעשה היכרות עם האתיקה הסביבתית ונכיר כמה מהמושגים שישמשו אותנו בהמשך הספר. בתחילת הפרק נסביר בקצרה מהי **אתיקה** ומהי **אתיקה סביבתית**, ולאחר מכן נתאר את שלוש הגישות המרכזיות של האתיקה הסביבתית: **הגישה האנתרופוצנטרית**, **הגישה הביוצנטרית והגישה האקוצנטרית**. בחלקו האחרון של הפרק נציג את **תורת התועלתנות** ואת **תורת הציווי המוחלט**, שהן תורות אתיות כלליות הרלוונטיות לאתיקה סביבתית.

מהי אתיקה?

אתיקה עוסקת בשאלות מהו המעשה הראוי ומהי דרך החיים הראויה. היא כוללת דיון במערכת של ערכים שעל פיהם אנו קובעים מה ייחשב למעשה ראוי ולדרך חיים ראויה. האתיקה שבה מאמינים היחיד והקבוצה מנחה אותם כיצד לנהוג וכיצד לחיות. ניתן להשתמש במילים **אתיקה** ו**מוסר** כמילים נרדפות וכך נעשה בספר זה. נדגים את היישום המעשי של האתיקה באמצעות הדוגמה הבאה. כאשר עולה אדם מבוגר לאוטובוס אנו שואלים את עצמנו, אם לפנות לו את המקום שבו אנו יושבים. מאחר שאחד הערכים שבהם אנו מאמינים הוא להתחשב ולסייע למי שחלש, נפנה לו את מקומנו. באופן דומה, גם המוסדות החברתיים (למשל מוסדות השלטון) עשויים להתלבט בשאלות הדורשות הכרעה אתית. למשל בעת דיון בנושאים כלכליים תישאל השאלה אם להביא בחשבון את ההשפעה שיש להחלטות המתקבלות על העניים בחברה. יישום ערך ההתחשבות בחלש יוביל לכך שהפגיעה בעניים תהיה אחד מהשיקולים שיובאו בחשבון, ואם העניים נפגעים ייעשה ניסיון לאזן את הפגיעה באופן אחר.

תורות אתיות – מאז ומעולם ניסו פילוסופים לנסח תורות אתיות שבמסגרתן נקבעו עקרונות כיצד לנהוג באופן שמעשי האדם ייחשבו למוסריים. רוב התורות האתיות מנסות לנסח עקרונות שהם **אוניברסליים**, כלומר עקרונות המתאימים לכל בני האדם בכל מקום ובכל זמן. כך למשל קובעת תורה אתית, הנקראת תורת התועלתנות, כי המעשה הראוי הוא המעשה המביא למרב התועלת. המשמעות האוניברסלית של עיקרון זה היא, שבכל מקום ובכל זמן ייחשבו למוסריים מעשים הממשיים עיקרון זה. בעמודים 21–24 נכיר שתי תורות אתיות אוניברסליות הרלוונטיות לאתיקה סביבתית – את **תורת התועלתנות** ואת **תורת הציווי המוחלט**.

יש המטילים ספק בדבר האפשרות והצורך לנסח תורה אתית אוניברסלית וטוענים כי המוסר הוא דבר יחסי, שיכול להיות שונה בתרבויות שונות. גישה כזו נקראת **יחסיות**

מוסרית (רלטיביזם מוסרי). על פי גישה זו, דבר מה ייחשב למוסרי אם הוא מקובל בחברה מסוימת. כך למשל במדינות הדרום בארצות הברית היה מקובל לסחור בעבדים ומעשה זה נחשב באותה חברה כתיקין. בחברה שבה אנו חיים היום עבדות נחשבת למעשה מאוד לא מוסרי, שגם אסור בחוק. אלו המאמינים ברלטיביזם מוסרי לא יראו בביטול העבדות ביטוי להתקדמות מוסרית, אלא תוצאה של שינוי חברתי שהביא להיווצרות קוד מוסרי שונה.

דילמות אתיות (דילמות מוסריות) – במסגרת האתיקה נדונות לא פעם דילמות אתיות. **דילמה** היא ברירה קשה בין אפשרויות שונות. **דילמה אתית** היא מצב שבו קיימת ברירה קשה בין אפשרויות שונות, אשר בחירה בכל אחת מהן פוגעת בערך שבו אנו מאמינים. נדגים מהי דילמה אתית: נניח שקבענו פגישה למועד מסוים והבטחנו להגיע בזמן. אנחנו יוצאים מהבית וממהרים לפגישה ובדרך מבקש מאיתנו השכן לעזור לו להניע את מכוניתו שנתקעה. במצב כזה אנחנו נדרשים להכריע על איזה ערך נשמור, על הערך של קיום הבטחות או על הערך של עזרה לזולת.

🕒 שאלות ונקודות למחשבה

- א. רשמו דוגמאות לערכים המקובלים בחברה שבה אתם חיים.
- ב. ציינו דוגמאות למעשים שבהם אתם או החברה (למשל הכיתה או מוסדות המדינה) מתבססים על הערכים שרשמתם.
- האם יכול לדעתכם להתקיים מוסר המבוסס על יחסיות מוסרית, או הכרחי שמוסר יהיה מבוסס על עקרונות אוניברסליים?
- א. תארו מצב שיש בו דילמה שאינה דילמה אתית.
- ב. תארו מצב שיש בו דילמה אתית. ציינו אילו ערכים מתנגשים בדילמה זו.

מהי אתיקה סביבתית?

האתיקה הסביבתית עוסקת בשאלות כיצד ראוי לנהוג ביחס לסביבה ומהם הערכים שעל פיהם אנו קובעים מה ראוי ומה אינו ראוי ביחס לסביבה. נבהיר זאת באמצעות כמה דוגמאות המדגימות דילמות אתיות של יחידים ושל החברה בתחום הסביבה: היחיד עשוי להתלבט בשאלות, כגון האם להפריד מהפסולת הביתית את בקבוקי הפלסטיק ולהשליכם במכל למחזור? האם לנסוע באופניים או בתחבורה ציבורית במקום ברכב הפרטי? האם להשתתף בהפגנה למען שימור שטחים פתוחים בלב העיר? נבחרי ציבור או פקידי ממשל עשויים להתלבט בשאלות, כגון האם לסלול כביש באזור

שיש בו ערכי טבע ייחודיים? האם להטיל הגבלות על פליטת מזהמים הנוצרים במפעל המעסיק עובדים רבים? האם להתיר ציד של מינים הגורמים נזק לחקלאות? חלק מהסוגיות שבהן עוסקת האתיקה הסביבתית נדונו על ידי פילוסופים כבר בתקופות קדומות, למשל מקומו של האדם בטבע והיחס לבעלי חיים. לעומת זאת, הדיון בנושאים אחרים שבהם עוסקת האתיקה הסביבתית החל רק בשנות ה-60 של המאה ה-20, על רקע עליית המודעות לבעיות הסביבה והכרה בדבר קיומו של משבר סביבתי (ראו להלן). בין הנושאים שבהם החלו לדון מאז: אחריותו של האדם להרס הסביבה הטבעית והשמדת מינים ביולוגיים אחרים, יחסו של האדם אל הסביבה שהוא עצמו יצר (למשל סביבה עירונית וסביבה חקלאית), שאלות של צדק סביבתי (למשל חשיפת אוכלוסיות מוחלשות¹ למפגעים סביבתיים) וזכויותיהם של הדורות הבאים (למשל זכותם להיוולד לעולם שיהיו בו המשאבים הנדרשים לקיומם ולהתפתחותם).

חלק מההוגים סבור, כי במסגרת התורות האתיות הקיימות (שחלק מהן נכיר בהמשך) ניתן לתת מענה גם לשאלות האתיות הקשורות לבעיות סביבתיות. לעומתם סבורים אחרים כי הבעיות הסביבתיות הן ייחודיות ומעלות שאלות אתיות, שקשה לענות עליהן במסגרת התורות האתיות המסורתיות, ולכן יש לפתח אתיקה ייחודית לסביבה.

🕒 שאלות ונקודות למחשבה

1. כתבו דוגמאות לדילמות בתחום האתיקה הסביבתית, אשר יכולות להעסיק אתכם כיחידים, ודוגמאות לדילמות בתחום האתיקה הסביבתית שיכולות להעסיק נבחר ציבור או פקידי ממשל (מצאו דוגמאות שונות מאלו המוצגות בספר).
2. א. בחרו כמה מהדוגמאות לדילמות שתיארנו בחלק זה או מאלו שכתבתם בשאלה 1, וכתבו אילו ערכים יכולים להתנגש בדילמות הללו.
ב. כיצד הייתם אתם מכריעים בדילמות אלו?

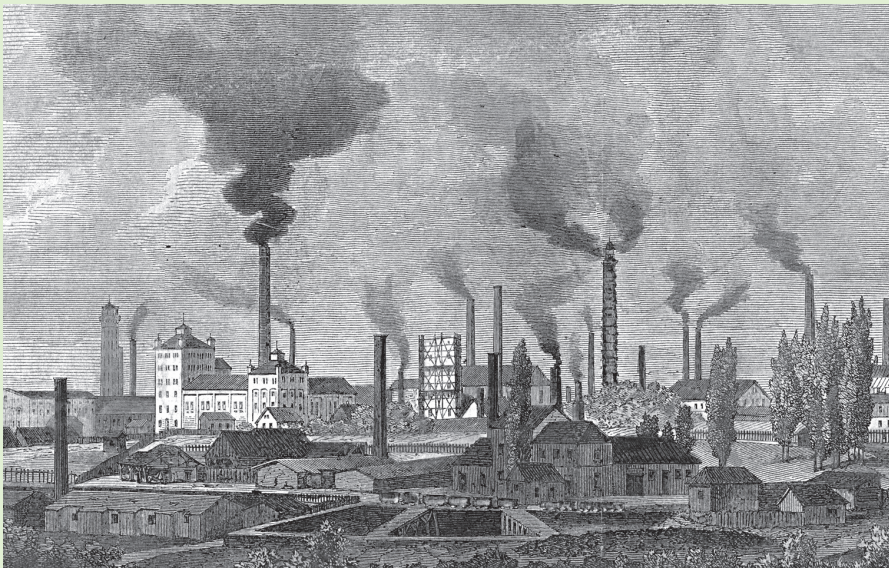
המשבר הסביבתי כזקק להתפתחות אתיקה הסביבתית

השפעות האדם על הסביבה והרקע ההיסטורי להתפתחות המשבר הסביבתי – האדם כמין ביולוגי קיים זה כשני מיליון שנה. שלא כיצורים אחרים ניחן האדם ביכולת לפתח תרבות וטכנולוגיה המאפשרים לו לנצל את הסביבה לא רק לקיומו הפיזי (כלומר לסיפוק מזון), אלא גם כדי לייצר מוצרים ולהפיק אנרגיה. יכולות טכנולוגיות אלה מאפשרות לאדם להעלות את רמת חייו ולשפר את איכותם. במהלך ההיסטוריה האנושית אירעו שתי מהפכות טכנולוגיות חשובות שבהן באה לידי ביטוי יכולתו הייחודית של האדם.

¹ מונח מקובל אחר לציון אוכלוסיות שמצבן הכלכלי-חברתי ירוד הוא אוכלוסיות חלשות.

המהפכה הראשונה היא **המהפכה חקלאית** שהתרחשה לפני כ־10,000 שנה. מהפכה זו אפשרה לאדם להגדיל באופן ניכר את כמות המזון שעמדה לרשותו, והביאה להפיכתם של שטחים טבעיים נרחבים לשטחים חקלאיים. בשטחים אלו קבע האדם את התנאים ואת מיני הצמחים ובעלי החיים המתקיימים בהם, ובעקבות כך חל בהם שינוי בעל משמעות במערכת האקולוגית². באמצעות יישום הידע החקלאי שהתפתח עם השנים השכיל האדם לשמור על פוריות הקרקע ובכך אפשר את קיום החקלאות לאורך זמן. השינויים שגרם האדם בסביבה היו מקומיים ולא השפיעו בקנה מידה עולמי.

המהפכה השנייה היא **המהפכה התעשייתית** שהחלה במהלך המאה ה־18. בעזרת טכנולוגיות שפותחו בתקופה זו החל ניצול רחב היקף של משאבים מתכלים (דלקים, מתכות), שבאמצעותם התאפשר ייצור רחב היקף של מוצרים רבים בכמויות גדולות. מאז ועד ימינו נמשך בהתמדה פיתוח מהיר של הטכנולוגיה התעשייתית, ההולך ומתעצם עם הזמן. הטכנולוגיה מאפשרת לאדם המודרני לחיות ברמת חיים גבוהה לאורך שנים רבות. במקביל מתרחש תהליך של זיהום הסביבה והידלדלות משאביה בהיקפים שלא נודעו בעבר, ולראשונה בתולדות האנושות נוצרו בעיות סביבתיות בעלות השפעה כלל עולמית (כגון ההתחממות הגלובלית והידלדלות שכבת האוזון). תהליכים אלו מוגדרים על ידי רבים כ**משבר סביבתי**.

עיר באירופה בתקופת המהפכה התעשייתית

2 כך קרה גם בעקבות בירוא יערות לצורך שימוש בעץ כמקור אנרגיה.

התגובות למשבר הסביבתי – מאז ומעולם נחשב ניצול משאבי הסביבה לצורכי האדם תהליך לגיטימי המאפשר לאדם להתגבר על מגבלות הטבע ולהתקדם. עד לאמצע המאה ה-20 מעטים מאוד נתנו דעתם להשפעה שיש לכך על הסביבה. הקולות הראשונים של התייחסות לנושא הסביבתי נשמעו בארה"ב במאה ה-19 על ידי הוגים שונים שראו את נופי הפרא נעלמים עם התפשטות ההתיישבות של האדם הלבן מהחוף המזרחי של ארצות הברית למערבה. בעקבות פעילותם של הוגים אלו התפתחה בארצות הברית גישת השימור (conservation)³, שבמסגרת יישומה המעשי בארצות הברית בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 הוכרזו פרקים לאומיים, הוקם שירות היערות של ארצות הברית, וחוקקו חוקים בנושא דיג וציד.

ב-1962 התפרסם ספרה של הביולוגית רחל קארסון "האביב הדומם". הספר הפנה את תשומת הלב להשלכות החמורות של זיהום הסביבה בקוטלי חרקים (כגון D.D.T) ועורר הדים רחבים. ספר זה נחשב לנקודת מפנה במודעות הציבור לבעיות הסביבה ובעקבות פרסומו החלו לקום בארצות הברית ולאחר מכן גם באירופה תנועות סביבתיות שדרשו מהממשלות לטפל בבעיות הסביבה. משנות ה-60 ואילך החלה במדינות המערב חקיקה שניסתה להתמודד עם בעיות הסביבה בתחום איכות האוויר, המים הפסולת ועוד. במקביל החל גם פיתוח של טכנולוגיות למניעה וצמצום של הזיהום הנפלט מפעילות התעשייה והתחבורה.

בשנות ה-70 החלו חוקרים ומדינאים לעסוק גם בשאלת שימוש היתר במשאבים ובצורך במדיניות סביבתית המביאה בחשבון את ההשלכות ארוכות הטווח של פעילות האדם על הסביבה. ב-1987 התוותה ועדה מיוחדת של האו"ם את הרעיון של **פיתוח בר-קיימא**, שהוגדר כ"פיתוח העונה על צורכי הדור הנוכחי בלי לפגוע ביכולתם של הדורות הבאים לענות על צורכיהם". בהמשך נוסח המושג **קיימות**, שעיקרו דרך חיים המאפשרת קיום לאורך זמן ממושך⁴. השאלה, כיצד לממש פיתוח בר-קיימא וקיימות, עומדת במרכזו של השיח הסביבתי בראשית המאה ה-21.

בשנים האחרונות גוברת ההכרה בדבר הקשר שבין בעיות סביבתיות לצדק חברתי ורבים תובעים ניהול מדיניות של צדק סביבתי שבמסגרתו מובטחת לכל חלקי החברה גישה למשאבי הסביבה ואפשרות לחיים בסביבה ללא מפגעים⁵.

שאלה ונקודה למחשבה

מדוע מגדירים רבים את השפעת האדם על הסביבה, מאז המהפכה התעשייתית, כמשבר סביבתי?

3 ראו דיון בנושא בפרק 3.

4 דיון נרחב במושגים אלו ראו בפרק 9.

5 דיון נרחב בנושא זה מובא בפרק 8.

גישות מרכזיות באתיקה סביבתית

במסגרת האתיקה הסביבתית התפתחו גישות שונות שמקצתן נכיר בספר זה. ניתן לנסות ולשייך את הגישות השונות לאחת משלוש הגישות המרכזיות הבאות: **גישה אנתרופוצנטרית**, **גישה ביוצנטרית** ו**גישה אקוצנטרית**. ההבדל בין הגישות המרכזיות מתמקד בעיקר בתשובה לשאלה: מי ראוי ליחס מוסרי? כלומר ביחס למי או למה עלינו לבדוק את עצמנו בשאלה אם אנחנו נוהגים כראוי.

לפני שנתאר כל אחת מגישות אלה, נציג את דעתו של מי שנחשב לאבי האתיקה הסביבתית החדשה, היערן האמריקאי אלדו ליאופולד⁶, בנוגע לשאלת הראויים ליחס מוסרי. התייחסותו של ליאופולד לנושא תאפשר לנו להכיר את המושגים **ערך פנימי** ו**ערך שימוש** (ערך אינסטרומנטלי), מושגים שבהם נשתמש בהמשך, כדי להסביר את שלוש הגישות המרכזיות.

ליאופולד מספר את הסיפור הבא: כאשר חזר אודיסאוס, אחד ממלכי יוון העתיקה, ממלחמת טרויה, הוא הרג כתריסר שפחות ששירתו בביתו משום שחשד שלא התנהגו כראוי בזמן העדרו. מעשה זה לא נחשב אז לדבר שאינו מוסרי שכן השפחות היו חלק מרכושו והוא היה רשאי לעשות בהן ככל העולה על רוחו. שאלת ערך החיים של השפחות לא עלתה, משום שהן נחשבו לרכוש ולא לבני אדם שיש לחייהם ערך בעבור עצמם. בשפה הפילוסופית ניתן לומר, כי לשפחות באותה תקופה היה רק **ערך שימוש** (ערך אינסטרומנטלי), כלומר ערכן היה תלוי רק בתועלת שהן מביאות לאחרים. מאז, טען ליאופולד, התפתחה האתיקה וכיום אנו מאמינים שכל בני האדם ראויים ליחס מוסרי, שכן יש להם ערך משל עצמם שאינו תלוי בתועלת שהם מביאים או אינם מביאים לאנשים אחרים. בשפה הפילוסופית כאשר לישות יש ערך משל עצמה (שאינו תלוי בתועלת שהיא מביאה לאחרים), אומרים שיש לישות **ערך פנימי** (ערך אינטרינזי). ישות שיש לה ערך פנימי זכאית ליחס מוסרי. וזאת לעומת חפצים כמו שולחן או כיסא, שאינם זוכים ליחס מוסרי, אלא לכל היותר ליחס של הערכה בשל התועלת שהם מביאים.

ליאופולד האמין כי המוסר נמצא בתהליך מתמיד של התפתחות, והמשך התפתחותו מוביל לכך שבין הראויים ליחס מוסרי, יהיו גם

אודיסאוס

6 על אלדו ליאופולד וגישתו לאתיקה סביבתית תוכלו לקרוא בהרחבה בפרק 4.

בעלי חיים, צמחים ומערכות אקולוגיות שלמות. שתיים מהגישות המרכזיות שנתאר אכן מעניקות יחס מוסרי לישויות אלו.

שאלות ונקודות למחשבה

1. כתבו דוגמאות לדברים שיש להם רק ערך שימוש.
2. לכל בני האדם יש ערך פנימי. לאור קביעה זו, אילו מחויבויות יש לכל אחד מאיתנו כלפי שאר בני האדם?
3. א. האם ישנן ישויות (דברים), מלבד בני אדם, אשר לדעתכם הם בעלי ערך פנימי?
ב. אם אתם סבורים שישנן ישויות, מלבד אדם, הראויות לערך פנימי, אילו מחויבויות אתם חשים כלפי ישויות אלו?

הגישה האנתרופוצנטרית

בגישה האנתרופוצנטרית⁷ עומד האדם במרכז ורק לו יש ערך פנימי וזכאות ליחס מוסרי. כל השאר (הסביבה הפיזית, בעלי החיים והצמחים) נחשבים למשאבים שנועדו לשרתו ולהגדיל את רווחתו, כלומר יש להם ערך שימוש בלבד.

"וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ
וּמְלֵאוּ אֶת-הָאָרֶץ וּכְבֹּשֶׁהָ, וּרְדּוּ
בְּדֶגֶת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל-חַיָּה
הָרֹמֶשֶׂת עַל-הָאָרֶץ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים
הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת-כָּל-עֵשֶׂב זֶרַע
זֶרַע אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ וְאֶת-
כָּל-הָעֵץ אֲשֶׁר-בּוֹ פְרִיעֵץ זֶרַע זֶרַע,
לָכֶם יְהִי לְאֹכֶלָּה." (בראשית א'
כ"ז-כ"ט).

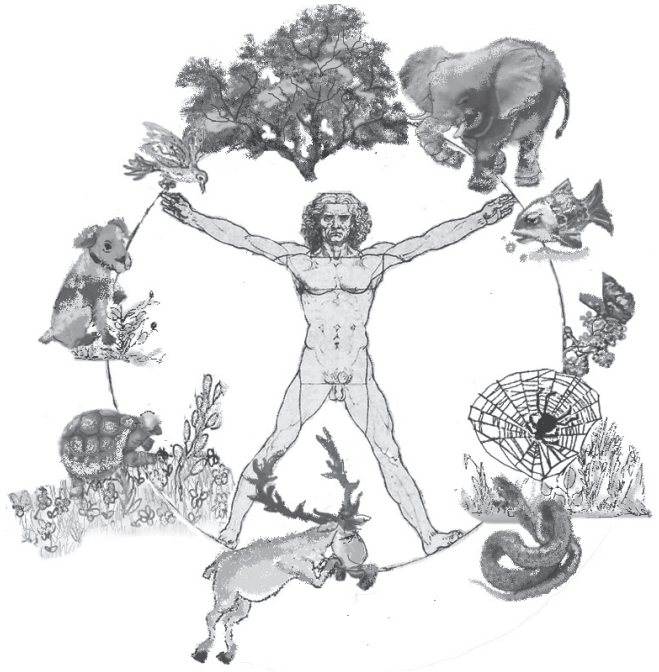
יש הרואים את מקורה של הגישה האנתרופוצנטרית במערב בדתות המונותאיסטיות (היהדות, הנצרות והאסלאם). בבראשית בפרק א' בורא אלוהים את האדם בצלמו (האדם דומה לאלוהים) ומצווה עליו למלא את העולם, להכניע את הטבע, לשלוט בו ולנצל אותו לצרכיו. "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אוֹתוֹ, זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם. וַיִּבְרַךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת-הָאָרֶץ וּכְבֹּשֶׁהָ, וּרְדּוּ בְּדֶגֶת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל-חַיָּה הָרֹמֶשֶׂת עַל-הָאָרֶץ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת-כָּל-עֵשֶׂב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ וְאֶת-כָּל-הָעֵץ אֲשֶׁר-בּוֹ פְרִיעֵץ זֶרַע זֶרַע, לָכֶם יְהִי לְאֹכֶלָּה." (בראשית א' כ"ז-כ"ט).

כל שנוצר בטבע, נוצר במיוחד לשמש לתועלת האדם (אריסטו).

נקודת המבט האנתרופוצנטרית, התחושה שהאדם עליון על שאר הטבע, מקבלת ביטוי במערכת היחסים ההיררכית שיש בדתות המונותאיסטיות. בראש ניצב אלוהים שהוא

7 אנתרופוצנטרי – ביוונית: אנתרופו-אדם, צנטרי-מרכז, כלומר האדם במרכז.

בורא הטבע ונפרד ממנו, מתחתיו האדם ומתחת לאדם בעלי החיים והצמחים, כלומר שאר הטבע. גישה זו שונה מגישתן של דתות במזרח הרחוק ודתות של ילידים באפריקה ובאמריקה, שבהן אלוהים או האלים מצויים בכל הישויות בטבע, כגון גרמי השמים, הצמחים, החיות והנהרות. האדם בגישות אלו הוא חלק מהטבע, שרוי איתו בהרמוניה ולא ניצב מעליו.

הפילוסופיה והמדע המערבי המודרני, החל במאה ה-18, ירשו את תמונת הערכים הדתית-המונותאיסטית, וככלל הם רואים בסביבה מקור למשאבים לתועלת האדם. השאלה אם מלבד האדם ישנם יצורים אחרים

הראויים ליחס מוסרי כמעט ואינה נדונה בפילוסופיה המערבית, שכן היות האדם הישות היחידה הראויה ליחס מוסרי נחשבת כמעט מובנת מאליה. ההוגים המעטים שנימקו עמדה זו גרסו, כי מי שראוי ליחס מוסרי חייב להיות בעל יכולות ייחודיות. מהותן של יכולות אלו הוגדרה באופן שונה על ידי הוגים שונים כאחת או יותר מהיכולות הבאות: תודעה עצמית, כושר בחירה, תבונה ויכולת לשקול שיקולים מוסריים. מאחר שלדעת ההוגים רק לאדם יש תכונות אלו, רק האדם ראוי ליחס מוסרי. (דיון רחב יותר בנושא זה נביא בפרק 2 בעמ' 29–30).

כפי שציינו, הרעיון המרכזי של הגישה האנתרופוצנטרית הוא שהטבע נועד לשרת את האדם. אך האם משמעות הדבר היא שהאדם יכול לעשות בטבע ככל העולה על רוחו? רבים עונים על שאלה זו בשלילה וטוענים, כי לאדם תפקיד לשמור ולטפח את הסביבה. גישה אנתרופוצנטרית מעין זו מכונה בשם **Stewardship**. המילה Stewardship משמעה מנהל ומשרת, ומשמעות הביטוי Stewardship הוא ניהול

אלוהים מניח את האדם בגן העדן:
 "וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן-עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשָׁמְרָהּ."
 (בראשית ב', ט"ו).

"בשעה שברא הקב"ה את האדם
 נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן
 ואמר לו: "ראה מעשי כמה נאין
 ומשובחין הן וכל מה שבראתי
 בשבילך בראתי. תן דעתך שלא
 תקלקל ותחריב את עולמי שאם
 תקלקל אין מי שיתקן אחריו"
 (מדרש קהלת רבה ט').

איסור לפגוע בעצים בעת מלחמה וממנו נובעת מצוות בל תשחית: "כִּי־תִצּוֹר אֶל־עֵיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיךָ לְתַפְשָׁהּ לֹא־תִשְׁחִית אֶת־עֵצָהּ לְנֹדֶחַ עָלֶיךָ גֵּרָזֶן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכֵל וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת..." (דברים, כ, יט).

הרמב"ם מרחיב את מצוות בל תשחית לכלל הדברים בעולם, אלו הטבעיים ואלו שהם מעשה ידי אדם: "ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בניין, וסותם מעיין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר בלא תשחית, ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם". (הלכות מלכים ו, י"ד).

משק בית. המנהל אינו הבעלים של הבית אך באחריותו לנהל אותו בדרך הטובה ביותר למען הבעלים. בהקשר האתי סביבתי כוונת המונח Stewardship היא שאדם הוא מנהל משק של משאבי העולם, אותם הוא צריך לנהל למען עצמו ולמען הדורות הבאים, שהעולם שייך גם להם. מקורה של תפיסה זו בספר בראשית פרק ב'. לאחר בריאת האדם לוקח אותו אלוהים "וַיִּנְחֵהוּ בְּגֶן־עֵדֶן לְעֲבָדָהּ וּלְשָׁמְרָהּ". (בראשית ב', ט"ו), כלומר העולם הוא לרשות האדם אבל הוא מצווה לשמור עליו. רעיון ה-Stewardship עומד בבסיס הגישה הנפוצה כיום בקרב קובעי המדיניות שנועדה להתמודד עם בעיות הסביבה.

כדי להכיר את משמעותה של הגישה האנתרופוצנטרית, נבחן לדוגמה כיצד מנמקת גישה זו את הצורך לשמור על המגוון הביולוגי⁸ בעולם. נימוקים אנתרופוצנטריים יכולים להיות: מגוון ביולוגי עשיר מקיים מערכות אקולוגיות טבעיות הנדרשות לאדם כדי למחזר חומרים; ככל שמתקיימים מינים רבים יותר גדל הפוטנציאל למצוא ביניהם מינים שיכולים

להיות מקור לפיתוח תרופות; מגוון עשיר של מינים ומערכות אקולוגיות הוא מקור הנאה לאדם. לא יופיעו כנימוקים אנתרופוצנטריים טענות העוסקות בערך הפנימי של היצורים שבהם מדובר, כלומר נימוקים בדבר ערך החיים שיש ליצורים אלו בעבור עצמם. נבחן על פי הגישה האנתרופוצנטרית גם את הסוגיה הסביבתית שהעלינו בפתיחת הפרק. אחת הדרכים שהוצעו בשביל להתמודד עם הידלדלות אוכלוסיית דגי הסלמון הייתה להתיר ציד של כלבי ים. במקרה זה התייחסות אנתרופוצנטרית לבעיה עשויה להיות מורכבת, שכן עומדים זה מול זה אינטרסים אנושיים מנוגדים, מצד אחד ישנם אנשים המתפרנסים מתיירות אקולוגית ואנשים הנהנים לראות כלבי ים, ומהצד השני יש דייגים של דג הסלמון ואנשים שאוכלים דגי סלמון. מי שימצאו כי חשיבותה של הקבוצה הראשונה רבה יותר, יכולים לצדד בהמשך איסור הציד, ומי שימצאו כי הקבוצה השנייה חשובה יותר יכולים לצדד בהתרת הציד. גם פשרה של ציד מבוקר יכולה לבוא בחשבון. בכל מקרה, במערכת

8 מגוון ביולוגי הוא מונח המבטא את המגוון בטבע. המגוון מתייחס למגוון מיני בעלי החיים והצמחים, המגוון הגנטי הפנימי בכל מין והמגוון של המערכות האקולוגיות. מגוון ביולוגי עשיר משמעו שמתקיימים מינים רבים, בכל מין ישנה שונות גנטית רבה ומתקיים מגוון גדול של מערכות אקולוגיות.

השיקולים על פי הגישה האנתרופוצנטרית אין מקום להעלות נימוק בדבר הערך הפנימי של כלבי הים או של דגי הסלמון, ההתייחסות אל דגי הסלמון וכלבי הים תהיה רק לערך השימוש שיש להם בעבור האדם.

האם אנחנו אנתרופוצנטרים לחלוטין? - דילמת האדם האחרון

הפילוסוף האוסטרלי ריצ'ארד רותלי (Richard Routly) טען כי לבני אדם יחס מיוחד אל הטבע, ובאופן אינטואיטיבי האדם אינו מוצא בטבע רק ערכי שימוש. כדי לבסס את טענתו הוא הציג את המקרה הדמיוני הבא:

בשל אסון עולמי נכחד המין האנושי ונותר בעולם רק אדם אחד. הוא יודע שלא יהיה המשך לקיום האדם ולפני מותו הוא מחליט להשמיד את כל היצורים החיים בעולם. רותלי שואל: האם המעשה שלו הוא מוסרי? אם ניצמד לגישה האנתרופוצנטרית תשובתנו תהיה שאין בכך שום פסול, שכן מעשה זה לא יפגע בשום אדם. רותלי טוען כי רוב בני האדם יחשבו וירגישו כי מעשה כזה הוא בלתי מוסרי ודבר זה הוא עדות לכך שאיננו אנתרופוצנטרים לחלוטין.

שאלות ונקודות למחשבה

1. מה דעתכם על מעשהו של האדם האחרון?
2. האם קרה שאתם עצמכם רציתם שהטבע יישמר גם אם אין לכם או לאנשים אחרים כל תועלת ממנו?

הגישה הביוצנטרית

הגישה הביוצנטרית⁹ מעמידה במרכז את היצור החי כפרט. האדם נחשב ליצור חי ככל היצורים האחרים ואין לו מעמד מועדף. על פי גישה זו, ליצורים חיים יש ערך פנימי. כלומר לחייהם ולרווחתם יש ערך, שאינו תלוי בתועלת שהם מביאים לאדם. האתיקה שפותחה במסגרת הגישה הביוצנטרית עוסקת רבות בשאלות על היחס הראוי לבעלי החיים (נדון בכך בהרחבה בפרק 2). חלק מרכזי בדיון המתנהל בקרב ההוגים הדוגלים בגישה הביוצנטרית מוקדש לשאלה: האם כל היצורים בעולם הם בעלי ערך פנימי? כך למשל יש המגבילים את הענקת היחס המוסרי רק לבעלי חיים שהם בעלי הכרה ורגשות (יונקים), אחרים טוענים כי ליחס מוסרי זכאים כל בעלי החיים שיכולים לחוש סבל, ויש שמעניקים יחס מוסרי לכל היצורים (בעלי חיים וצמחים). שאלה אחרת היא מה קורה כאשר יש

9 ביוצנטרי – ביונית: ביו-חיים, צנטרי-מרכז, כלומר החיים במרכז.

בגישה הביוצנטרית יצורים חיים כפרטים ראויים ליחס מוסרי

התנגשות בין אינטרסים של יצורים חיים שאינם בני-אדם לבין האינטרסים של האדם. למשל במקרה שבו עורכים ניסויים בבעלי חיים וגורמים להם סבל, בשביל לפתח תרופות המצילות חיי אדם. במקרים כאלו, יש שמציעים מדרג של יצורים חיים ומדרג של ערכים, שעל פיהם קובעים מתי זכויותיו של יצור אחד יהיו עדיפות על זכויותיו של יצור אחר.

אם נבחן את שאלת השמירה על המגוון

הביולוגי לאור הגישה הביוצנטרית, נמצא כי הדוגלים בגישה זו יתמכו בפעולות לשמירה על המגוון הביולוגי אשר יקדמו שמירה על חייהם ורווחתם של היצורים בסביבה, למשל הכרזה של אזורים כשמורות טבע שבהן הציד אסור. לעומת זאת הם עשויים להתנגד לפעולות המכוונות לשמור על המגוון הביולוגי אם אלו יגרמו לפגיעה ביצורים חיים אינדיבידואליים, למשל במקרה שבו לוכדים פרטים בטבע ומעבירים אותם לגני חיות כדי ליצור גרעיני רבייה של המין. הדוגלים בגישה הביוצנטרית ינמקו את עמדתם בכך שלכל פרט יש זכות לחיות בסביבה הטבעית ואין לעשות שום פעולה שפוגעת בזכות זו, גם אם פעולה זו משרתת את המין של בעל החיים. טיעונים העוסקים בחשיבות השמירה על המגוון הביולוגי לאדם לא יופיעו במסגרת הנימוקים הביוצנטריים. בסוגיית ציד כלבי הים יגרסו הדוגלים בגישה הביוצנטרית שאין להתיר ציד זה. הנימוק קרוב לוודאי יהיה, כי הציד פוגע בזכות החיים של כלבי הים.

הגישה האקוצנטרית

הגישה האקוצנטרית¹⁰ מעמידה במרכז את המערכת האקולוגית, שהיא על פי גישה זו ישות בעלת ערך פנימי. לצד המערכת האקולוגית יש ערך פנימי גם ליצורים יחידים ולעתים אף לסביבה הפיזית (למשל הרים, נהרות), אך ערך זה משני בחשיבותו בהשוואה לערך הפנימי של כלל המערכת. זו גישה הוליסטית¹¹, שבה השלם חשוב יותר מהפרטים המרכיבים אותו. כמו בגישה הביוצנטרית גם בגישה זו האדם הוא מין אחד לצדם של המינים האחרים

10 אקוצנטרי – ביוונית: אקו-בית, צנטרי-מרכז, כלומר הבית במרכז.

11 הוליסם הוא השקפה שעל פיה השלם גדול מסכום חלקיו ומערכות אינן יכולות להיות מוסברות על ידי בחינה נפרדת של מרכיביהן. דיון במושג הוליסם ראו בפרק 4 בעמ' 66.

ואין הוא השליט של הטבע. על האדם לכבד את המינים האחרים החיים לצדו ופעולותיו בסביבה צריכות להיבחן לא על פי השלכותיהן על האדם, אלא על פי השלכותיהן על כלל המערכת. לאדם אין זכויות יתר בעולם ומעורבותו בסביבה צריכה להיות מינימלית – אין הוא רשאי להשפיע על הטבע מעבר למה שהכרחי בשביל לספק את צרכיו הבסיסיים.

נבחן כעת את היחס של הגישה האקוצנטרית לסוגיית המגוון הביולוגי וציד כלבי הים. בעלי גישה אקוצנטרית יתמכו בכל הפעולות שמטרתן לשמור על המגוון הביולוגי. נימוק מרכזי יהיה כי שימור המגוון הביולוגי הכרחי לשמירת יציבות המערכות האקולוגיות בעולם, מערכות שהן בעלות ערך פנימי.

בסוגיית כלבי הים ודגי הסלמון עשויים בעלי גישה אקוצנטרית לתמוך בהתרת ציד מוגבל של כלבי הים, במידה הנדרשת בשביל לאפשר התאוששות של דגי הסלמון והבראת המערכת האקולוגית של הנהרות. אך לצד פעולה זו יידרשו בעלי הגישה האקוצנטרית לבחון את כלל הפעולות של האדם במערכת האקולוגית ולמצוא מדוע בכלל נוצר המצב שיצר את הבעיה. כך למשל יעלו השאלות הבאות: האם השיטה לדיג דגי הסלמון היא שיטה שפוגעת ביציבות המערכת האקולוגית? האם בינוי ההורס את מקומות הקינון של דגי הסלמון במעלה הנהרות הוא פעולה חיונית לקיום צרכים הכרחיים של האדם? האם התיירות האקולוגית אינה פוגעת במערכת האקולוגית?

בגישה האקוצנטרית מערכות אקולוגיות ראויות ליחס מוסרי

שאלות ונקודות למחשבה

1. בחרו בנושא הדורש קביעה של מדיניות סביבתית.
 - א. הציגו את הנושא (מה הבעיה, מי הצדדים המעורבים בה).
 - ב. הציגו את האפשרויות להתמודד עם הבעיה על פי כל אחת משלוש הגישות – הגישה האנתרופוצנטרית, הגישה הביוצנטרית והגישה האקוצנטרית.
2. איזו משלוש הגישות שהוצגו בפרק זה נראית לכם כגישה הנכונה ביותר? הסבירו מדוע היא עדיפה לדעתכם על פני הגישות האחרות. אתם יכולים לחשוב גם על גישה משלכם ולהסביר מדוע היא עדיפה על הגישות המקובלות.

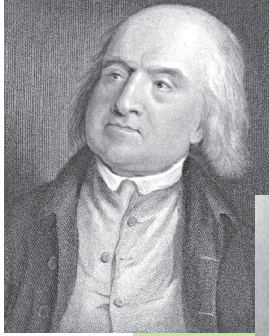
תורת התועלתנות

ותורת הציווי המוחלט

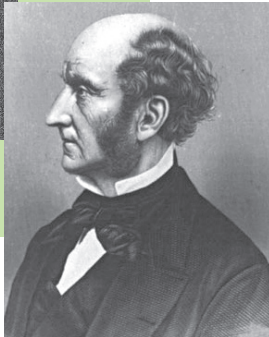
נסיים את הפרק בהצגתן של שתי תורות אתיות, **תורת התועלתנות** ו**תורת הציווי המוחלט**. כיום תורות אלו הן בסיס לדיונים מוסריים בתחומים שונים ובכלל זה באתיקה הסביבתית.

תורת התועלתנות (Utilitarianism) – תורה זו פותחה על ידי ההוגים האנגלים

ג'רמי בנת'ם (Jeremy Bentham) וג'ון סטוארט מיל (John Stuart Mill) שחיו בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19. על פי תורת התועלתנות, המעשה הנכון הוא המעשה הגורם למרב התועלת. הדגש הוא על התוצאה. אם התוצאה משיגה את המטרה, המעשה (הדרך) שהביא לכך נחשב לראוי ומוצדק.

ג'רמי בנת'ם

ג'ון סטוארט מיל

תורת התועלתנות מחייבת מתן תשובה לשאלה מהי "תועלת". ישנן תשובות שונות לסוגיה זו, כשאחת התשובות המרכזיות גורסת כי תועלת משמעה הנאה ומניעת סבל, כלומר ככל שמעשה מסוים מביא ליותר הנאה ולפחות סבל, כך המעשה ראוי יותר. גישה זו נקראת **תועלתנות הדוניסטית** (Hedonistic Utilitarianism), והיא רלוונטית לדיון באתיקה הסביבתית בעיקר בקשר ליחס הראוי לבעלי החיים, נושא שנעסוק בו בפירוט בפרק 2.

גישה אחרת טוענת כי תועלת היא סיפוק מרב הרצונות של האנשים בחברה, כלומר ככל שמעשה מסוים יספק רצונות של אנשים רבים יותר הוא יהיה ראוי יותר. גישה זו נקראת בשם **תועלתנות רצויה**, כלומר מטרתה לספק רצונות (Preference Utilitarians). לדוגמה, נניח שעולה דרישה לקבוע תקן פליטה¹² למפעל המזהם את האוויר. ידוע שככל שהתקן יהיה מחמיר יותר, העלות הכספית של העמידה בו תהיה גבוהה יותר (למשל יהיה צורך לרכוש מתקנים משוכללים ויקרים יותר לצמצום הזיהום). לכן בעלי המפעל, שיידרשו לשאת בעלויות אלו, ירצו שהתקן יהיה מקל או שלא ייקבע תקן כלל. זה יהיה גם רצונם

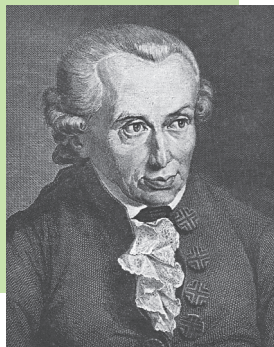
12 תקן פליטה – תקן הקובע את כמות המזהמים שמותר למקור פליטה מסוים (למשל מפעל, כלי רכב) לפלוט.

של העובדים, שיחששו שהתקן יגרום למפעל לחדול מלהיות רווחי ואז הם יאבדו את מקומות עבודתם, וגם של מי שצורכים את מוצרי המפעל, שירצו להמשיך ולרכוש אותם במחיר נמוך שאינו כולל את העלויות הנדרשות לעמידה בתקן. מצד שני יעמוד רצונם של התושבים המתגוררים סמוך למפעל, שירצו תקן שישמור על אוויר נקי שאינו פוגע בבריאותם.

אם רשויות השלטון יקבלו את ההחלטה על פי תורת התועלתנות הם יבקשו לקבוע את התקן באופן שהוא יביא את מרב התועלת, בדרך המביאה בחשבון את רצונותיהם של כל מרכיבי הציבור ואת משקלם היחסי. במקרים רבים תתקבל החלטה הקובעת את התקן ברמה המאפשרת לצמצם את הפגיעה בבריאות הציבור, אך לא למנוע אותה לחלוטין, מכיוון שלא מעוניינים להטיל על המפעל הוצאות שיגרמו לו לחדול מלהיות רווחי, דבר שיפגע גם בעובדי המפעל וגם בציבור הצרכנים של מוצריו. זו נראית פשרה הגיונית, אולם התועלתנות עשויה במקרים מסוימים להביא גם להחלטה קיצונית, שלא לקבוע תקן כלל, למשל במקרה שבו מספר התושבים הנפגעים קטן ולכן המשקל היחסי של רצונותיהם קטן. החלטה כזו נוגדת את האינטואיציה המוסרית, שעל פיה לא נוכל לקבל כדבר מוסרי החלטה שפירושה פגיעה חמורה בבריאותם של אנשים. העובדה שהחלטה כזו אפשרית על פי תורת התועלתנות נחשבת לחיסרון גדול של תורה זו.

בעיה אחרת בתורת התועלתנות היא הקושי למנות ולסכם את סך כל התועלות שיש במעשה מסוים. לדוגמה: כמה תועלת מביאה הגשמת רצונו של אדם יחיד לאוויר נקי? האם תועלת זו שווה יותר מהתועלת שמפיק בעל המפעל מהגשמת רצונו לרווחים? אם אוויר נקי שווה יותר מאוויר מזוהם, אז בכמה יותר? בעיה זו גורמת לכך, שאף שנראה שהתועלתנות מאפשרת לערוך "חישוב" של תועלות ולהגיע לתשובה מדויקת, בפועל, בשל הקושי לחשב תועלת אחת ביחס לאחרת, תורת התועלתנות אינה חד־משמעית. טענה נוספת העולה בהקשר זה היא, שהגורם האמור להעריך את התועלות עשוי להיחשף ללחצים של בעלי כוח (למשל בעלי המפעל שיש להם כוח כלכלי רב) ולתת משקל רב יותר לרצונותיהם.

בעיה נוספת של תורת התועלתנות היא שהמעשה נבחן על פי תוצאותיו, ולכן אין אפשרות לדעת לפני שמעשה נעשה אם הוא יהיה מעשה ראוי או לא. כך למשל אם נבחן את הדוגמה של קביעת תקן הפליטה למפעל, הרי אם ייקבע תקן מקל ויתברר שדי בתקן זה כדי למנוע פגיעה בתושבים, הרי זה מעשה ראוי מאוד, שכן מחיר הייצור יהיה נמוך, בעלי המפעל ייהנו מרווחים גדולים יותר והצרכנים יוכלו לרכוש את המוצרים במחיר זול יותר. אולם אם מתברר כי תקן זה גורם נזק לבריאותם של אנשים רבים, קביעת התקן המקל תיחשב למעשה בלתי ראוי.

עמנואל קאנט

תורת הציווי המוחלט (Categorical Imperative) – תורה

זו שייכת לקבוצת הגישות האתיות שבהן מעשה נחשב לראוי, אם הוא ממלא חוק מוסרי קבוע מראש ללא קשר לתוצאות המעשה. עמנואל קאנט (Immanuel Kant) שחי במאה ה-18 היה המנסח הבולט של תורה זו. על פי הגישה הקאנטיאנית (גישה ברוח דבריו של קאנט), לכל בני האדם יש זכויות שאסור לשום אדם לגרום להפרתן. לדוגמה: לכל אדם יש זכות לחיות, וכפועל יוצא מזה אסור לשום אדם להרוג אדם אחר. או, לכל אדם יש זכות לשוויון ולכן חובה על כל אדם לנהוג באופן שוויוני ביחסו לאנשים אחרים. כך למשל אסור למעסיק המראיין מועמדים לעבודה להפלות מועמד שרוצה להתקבל לעבודה על רקע מינו, גילו או מוצאו.

כדי להדגים כיצד מתקשרת תורה זו לאתיקה הסביבתית נחזור לדוגמה שתיארנו בנושא קביעת תקן פליטה למפעל מזהם. על פי תורת התועלתנות, כאשר מספר האזרחים שסובלים מהמפעל הוא קטן, עשויה להתקבל החלטה שלא לקבוע תקן פליטה למפעל מזהם או לקבוע תקן שמתיר זיהום ברמות שעדיין גורמות לנזקים בריאותיים. החלטה כזו לא הייתה יכולה להתקבל אם האתיקה המנחה את קובעי התקן הייתה אתיקה של תורת הציווי המוחלט, כי זכותו של כל אדם לחיות בסביבה שאינה מזיקה לבריאותו. במקרה כזה אין זה משנה מה התועלת הצומחת מהמפעל לכלל החברה, קובעי המדיניות חייבים לקבוע תקן שאינו פוגע בזכותו של שום אדם הגר ליד המפעל לחיות בסביבה בלתי מזיקה.

בעיה מרכזית בתורה האתית של הציווי המוחלט היא כיצד לנהוג במצבים שבהם יש התנגשות של זכויות. השאלה במקרים אלו היא אם זכות אחת עדיפה על זכות אחרת, או אולי יש להפר כל אחת מהזכויות במידת מה כדי לא לבטל באופן מלא אף אחת מהן. מצבים של התנגשות זכויות שכיחים מאוד כאשר דנים בנושאים סביבתיים. אם נחזור לדוגמה שלנו נמצא, כי הזכות לסביבה בלתי מזיקה שיש לתושבים הגרים בסמיכות למפעל, מתנגשת עם זכות הקניין¹³ של בעלי המפעל. בעלי המפעל עשויים לטעון, שתקן המחייב אותם לעשות פעולות מסוימות ברכוש הפרטי (למשל להוסיף מסננים לארובות או לצמצם את הייצור) מפר את זכות הקניין. כיצד אם כן מכריעים בסוגיה זו? בעיה אחרת היא החובה לציית באופן מוחלט לעקרונות האתיים ללא קשר לתוצאות שעלולות להיות לציות זה¹⁴. על פי תורת הציווי המוחלט, גם אם רק אדם אחד ייפגע

13 הזכות להיות בעלים של רכוש ולנהוג בו ללא מגבלות.

14 מקרה קיצוני שנוהגים להדגים באמצעותו חיסרון זה מתאר מצב, שבו רוצח מחפש אדם בשביל להרוג. הוא פוגש אדם היודע את מקום הימצאו של הקרבן ושואל אותו אם הוא יודע היכן האדם שהוא מחפש. על פי תורת הציווי המוחלט, אם ישנו עיקרון שאסור לשקר, על האדם לומר את האמת ולענות בחיוב, על אף שתשובה זו עלולה להביא לרצח.

מהזיהום שפולט המפעל, הרי לא ניתן יהיה לקיים את המפעל, למרות התועלת שהוא מביא לאנשים רבים מאוד¹⁵.

תורת התועלתנות ותורת הציווי המוחלט במשטר הדמוקרטי – תורת

התועלתנות ותורת הציווי המוחלט השפיעו מאוד על עיצוב תרבות השלטון הדמוקרטי. בשיטת ממשל זו נמצאים מאפיינים של שתי התורות – מחויבות הממשל במשטר דמוקרטי לפעול על פי רצון הרוב היא מאפיין של תורת התועלתנות, ומחויבות השלטון הדמוקרטי לשמור על זכויות הפרט היא מאפיין של תורת הציווי המוחלט. במדינות דמוקרטיות רבות מוסדרת במסגרת של חוקה ההגדרה של זכויות יסוד שאסור להפר אותן גם בהחלטה של הרוב. בישראל אין חוקה ולצורך זה משמשים חוקי יסוד, כמו "חוק יסוד כבוד האדם וחירותו".

כך למשל בדוגמה שתיארנו, בנושא קביעת תקן פליטה למפעל, יכול חוק יסוד, הקובע כי לאדם זכות לחיות בסביבה שאינה מזיקה לבריאות, לחייב קביעה של תקן המממש זכות זאת, אף שרצון הרוב במקרה זה יכול להיות אחר.

שאלות ונקודות למחשבה

1. תיאורנו שתי דרכים לקביעת תקן פליטה, האחת על פי עקרונות תורת התועלתנות והשנייה על פי תורת הציווי המוחלט. לכל גישה ישנם יתרונות וחסרונות.
 - א. רשמו בטבלה את היתרונות ואת החסרונות של כל גישה ביחס לסוגיית קביעת התקן.
 - ב. איזו גישה עדיפה בעיניכם? מדוע?
2. עיינו במקרה המתואר בעמ' 153 (צורכי התעשייה ותרומתה למשק הלאומי מול הפגיעה בפרט).
 - א. על פי איזו גישה (התועלתנית או הציווי המוחלט) פסק בית המשפט? על פי איזו גישה התקבלה ההחלטה של משרד האוצר?
 - ב. איזה חיסרון של תורת הציווי המוחלט בא לידי ביטוי במקרה זה?
 3. מצאו נושא סביבתי שיש בו דילמה אתית.
 - א. תארו את הבעיה והגדירו מהי הדילמה האתית.
 - ב. מה הם הערכים המתנגשים בדילמה זו?
 - ג. הציעו פתרון לדילמה על פי תורת התועלתנות ועל פי תורת הציווי המוחלט.

15 ראו בעמ' 153 דוגמה לסוגיה כזו, עמה התמודד בארץ בית המשפט העליון.

פלורליזם מוסרי ופרגמטיזם סביבתי

המגוון הגדול של הסוגיות הסביבתיות מעלה את השאלה, אם אימוץ של גישה אתית אחת (מוניזם¹⁶ מוסרי) יכול לתת מענה לכל הסוגיות הסביבתיות האפשריות. חלק מההוגים סבורים שלא, והם מציעים לאמץ פלורליזם¹⁷ מוסרי, שמשמעו אימוץ רעיונות אתיים שמקורם בגישות שונות בהתאם לסוגיה העומדת על הפרק. התומכים בגישה זו מציינים, כי בדרך זו ניתן לבחון את השאלה העומדת על הפרק מכמה נקודות מבט. כמו כן, כאשר עומדת על הפרק סוגיה מסוימת, במקרים רבים מגלים שאין בתורה אתית מסוימת התייחסות לבעיה, אולם היא מקבלת מענה בתורה אחרת. המתנגדים לפלורליזם מוסרי טוענים, כי לא ניתן לקבל הכרעות מוסריות כאשר בפנינו עומדות תורות שונות שיכולות לסתור זו את זו. טענה נוספת העולה בהקשר זה היא, כי מאחר שאנחנו חייבים לבחור בדרך מסוימת מתוך כמה דרכים אפשריות תהיה לנו נטייה לבחור בדרך הנוחה לנו כבני אדם, ולכן למעשה פלורליזם מוסרי ייצג בהכרח גישות אנתרופוצנטריות.

שאלה ונקודה למחשבה

מה עמדתכם בנוגע לפלורליזם מוסרי: האם זו גישה ראויה בעיניכם להתמודדות עם בעיות סביבתיות?

סיכום

אתיקה היא תחום בפילוסופיה, העוסק בשאלה כיצד ראוי לחיות ולהתנהג. תורות אתיות מנסות לנסח מערכת עקרונות שהנוהג על פיהם ייחשב כמי שנוהג באופן מוסרי. העקרונות מנוסחים לרוב באופן אוניברסלי, כלומר כעקרונות המתאימים לכל בני האדם בכל מקום ובכל זמן. הכרנו שתי תורות אתיות אוניברסליות: **תורת התועלתנות**, הגורסת כי המעשה הנכון הוא זה המביא למרב התועלת (המעשה מוערך על פי תוצאותיו), ו**תורת הציוד המוחלט**, הגורסת כי מעשה נחשב לראוי, אם הוא ממלא חוק מוסרי קבוע מראש ללא קשר לתוצאות המעשה. יש המתנגדים לניסוח עקרונות אוניברסליים וטוענים כי המוסר הוא דבר יחסי, שיכול להיות שונה בתרבויות שונות. גישה כזו נקראת **רלטיביזם מוסרי**.

16 מוניזם – אמונה בעיקרון יחיד.

17 פלורליזם – ריבוי דעות ועמדות.

האתיקה הסביבתית התפתחה כתגובה למשבר הסביבתי שנוצר בעקבות התגברות הרס הסביבה ודלדול משאביה על ידי האדם מאז המהפכה התעשייתית. האתיקה הסביבתית עוסקת בבחינה המוסרית של מערכת היחסים שבין האדם לסביבה – הסביבה הטבעית והסביבות שיצר האדם, כגון העיר והמערכת החקלאית. שאלה מרכזית באתיקה הסביבתית היא, מי ומה ראויים ליחס מוסרי ומה מעמדו של האדם בטבע.

הוגים שונים עונים על שאלה זו באופן שונה. ניתן לשייך את גישותיהם לשלוש גישות מרכזיות:

- **גישה אנתרופוצנטרית**, על פיה רק לאדם יש ערך פנימי ומעמד מוסרי. כל השאר (הסביבה הפיזית, בעלי החיים והצמחים) נחשבים למשאבים היכולים לשמש לתועלת האדם באופנים שונים.
- **הגישה הביוצנטרית**, על פיה לצד האדם יש ערך פנימי גם ליצורים אחרים, שראויים גם הם ליחס מוסרי. חלק מההוגים מגבילים את הענקת היחס המוסרי רק לבעלי חיים שהם בעלי הכרה ורגשות (יונקים), אחרים טוענים כי ליחס מוסרי זכאים כל בעלי החיים שיכולים לחוש סבל, ויש שמעניקים יחס מוסרי לכל היצורים (בעלי חיים וצמחים).
- **גישה אקוצנטרית**, על פיה לצד האדם יש ערך פנימי גם למערכות אקולוגיות ולביוספירה כולה, ולכן יש מקום לשיקולים מוסריים גם ביחס למעשים המשפיעים על מערכות אקולוגיות. בגישה זו האדם הוא מין אחד לצדם של המינים האחרים המאכלסים את כדור הארץ ואין הוא ה"שליט" של הטבע.